

дзекаанне-цеканне і нескладовае Ё. Пры гэтым вузкамясцовыя дыялектныя рысы, хоць і паказваюць на «прывязку» канкрэтнага твора да пэўнай гаворкі, але не з'яўляюцца вызначальнымі. Выпрацоўваюцца прыёмы перадачы на пісьме асноўных беларускіх фанетычных асаблівасцей сродкамі як кірыліцкай, так і лацінскай графікі. Інакш кажучы, у спробах практычнай арфаграфіі яўна вызначаюцца рысы, якія ў будучым стануць арфаграфічнай нормай.

Аналізаваныя рукапісы

1. Інтэрмедыя «*Bacchanalia*», 1725. Рукапіс Цэнтральнага дзяржаўнага гістарычнага архіва Літвы, фонд 1135, вопіс №2, адз. захоўвання 89. С. 19-28;
2. «*Камедыя*» Каятана Марашэўскага ў зб. Забельскай калегіі. Вільнюс, Цэнтральная бібліятэка Акадэміі навук, фонд 18, рукапіс № 1.
3. Камедыі са зборніка Смаленскай семінарыі. Санкт-Пецярбург, Дзярж. публ. бібліятэка, вопіс ОСРК, QXVIII – 168. С. 66-70б.
4. Інтэрлюдыя № 2 са зб. «Інтэрлюдзі или между вброшенная забавная игралища». Санкт-Пецярбург, Дзярж. Публ. Бібліятэка, вопіс ОСРК, QXIV–19. С. 99-100б.

М.М. Швед

СЛОЎНІК ЛАЦІНІЗМАЎ СТАРАБЕЛАРУСКАЙ МОВЫ: АКТУАЛЬНАСЦЬ І ПРЫНЦЫПЫ ЎКЛАДАННЯ

Лексікаграфія – прадукт многіх стагоддзяў. Яна ўзнікла ў сувязі з патрэбамі грамадства і вядзе свой пачатак ад тых ранніх элементаў слоўнікавай працы, якія зарадзіліся ў асяроддзі кніжнікаў яшчэ ў старажытныя часы. Да ліку такіх першапачатковых элементаў лексікаграфічнай дзейнасці, калі гаварыць у самых агульных рысах, адносілася лексічная праўка царкоўных тэкстаў, сінанімічная замена цяжкіх для разумення слоў у кнігах рэлігійнага зместу, тлумачэнне пры дапамозе глос незразумелых слоў і цэлых выразаў.

Сучасная беларуская лексікаграфія – развіты напрамак у мовазнаўстве. Сярод слоўнікаў, заснаваных на гістарычным матэрыяле, можна ўзгадаць «Гістарычны слоўнік беларускай мовы» (31 т.), «Этымалагічны слоўнік беларускай мовы» (13 т.), «Старабеларускі лексікон» (М.Р. Прыгодзіч, Г.К. Ціванова). (Устарэлая лексіка ў сучасных мастацкіх і публіцыстычных тэкстах прадстаўлена ў «Слоўніку ўстарэлых слоў» А.М. Макарэвіча, «Слоўніку архаізмаў і гістарызмаў» С.М. Струкавай.)

У слоўнікавым саставе старабеларускай мовы магчыма вылучыць асобна пласт лацінізмаў, бо лексемы лацінскага паходжання маглі пранікаць у старабеларускую мову непасрэдна або апасродкавана, напрыклад, праз польскую ці іншыя еўрапейскія мовы. Нельга выключыць і непасрэдны шлях пранікнення слоў з лацінскай мовы, якая выконвала ў старажытнасці ролю мовы навукі, культуры і асветы, а таксама актыўна выкарыстоўвалася ў сферы рэлігіі. Лексіка лацінскага паходжання неаднаразова прыцягвала ўвагу айчынных гісторыкаў мовы (Л.М. Шакуна, А.І. Жураўскага, А.М. Булькі, І.У. Будзько), але да гэтага часу працы, у якіх разглядалася лексіка іншамоўнага паходжання (і лацінскага паходжання ў тым ліку), насілі апісальны характар, не даследуючы гэты пласт лексікі ўсебакова.

Апісальна-канстатуючыя працы, у якіх закранаецца іншамоўная лексіка, і ў прыватнасці – лексіка лацінскага паходжання, характэрныя і для расійскага мовазнаўства, якое ў сілу гістарычных абставін аказала значны ўплыў на беларускае мовазнаўства. Спынімся на некаторых з выяўленых і вывучаных намі прац. Даследаванню лексікі лацінскага паходжання прысвечана кандыдацкая дысертацыя і, адпаведна, аўтарэфэрат Н.В. Каменскай «Фонетическая и морфологическая адаптация латинизмов-субстантивов в русском языке» (2003 г.), у якім яна даследуе генезіс запазычанняў з лацінскай мовы, працэсы фанетычнай адаптацыі лацінізмаў і марфалагічную адаптацыю лацінізмаў у сучаснай рускай мове.

М.Л. Свішчанкова ў артыкуле «Лексические латинизмы в современном литературном русском языке» (2010 г.) падае агульную характарыстыку лексічных лацінізмаў і, прыводзячы разнастайныя падставы для іх класіфікацый, падзяляе сучасныя лацінізмы рускай мовы на адпаведныя групы.

Даследаванню лацінізмаў прысвечаны і такія артыкулы, як «Латинский язык как международный язык науки» Я.М. Бароўскага (1991 г.), «Латинизмы в юридической терминологии Статута Великого Княжества Литовского 1588 года» даследчыка беларускага паходжання А.Ю. Мусорына (1997 г.), «Латинский язык в русской культуре XVII – XVIII веков» Ю.К. Вараб'ёва (2000 г.).

Не пакінулі па-за ўвагай тэму лексічных запазычанняў з лацінскай мовы і нашыя суседзі ўкраінскія даследчыкі. Напрыклад, нас зацікавілі такія працы, як «Латинизмы на українському ґрунті і посередницька роль польскай мовы (на матэрыялі пам'яток XVI – XVIII ст.)», «Українська побутова лексика латинського походження Київського періоду»

С.П. Грыцэнка, «Освоення іншомовноў лексікі в сучаснай украінскай мові», «Іншомовні слова в украінскай мові» і інш.

У сувязі з адсутнасцю слоўніка лацінізмаў як у айчынным мовазнаўстве, так і ў суседніх расійскім і ўкраінскім, мэтазгодна распачаць стварэнне слоўніка лацінізмаў старабеларускай мовы, які зафіксуе адпаведныя лексічныя адзінкі і тым самым з’явіцца базай для іх далейшага вывучэння, аналізу і класіфікацыі. Безумоўна, стварэнне мяркуемага гістарычнага слоўніка вымагае выпрацоўкі канкрэтных правілаў яго ўкладання і парадку размяшчэння ў ім адпаведнай інфармацыі.

На сённяшні дзень найбольш грунтоўнай крыніцай, у якой зафіксавана старабеларуская лексіка (у тым ліку і запазычаная з розных моў), з’яўляецца няскончаны «Гістарычны слоўнік беларускай мовы» (ГСБМ). Аднак падыход, абраны і існуючы пры яго ўкладанні, не дазваляе зафіксаваць у дадзеным слоўніку ўсю сукупнасць запазычанняў з лацінскай мовы, якая функцыянавала ў старабеларускай мове. Да таго ж крыніцы слоўніка – выключна арыгінальныя тэксты, якіх на Беларусі з часоў старажытнасці захавалася няшмат. Тэксты, перавыдадзеныя пазней, у якасці крыніц для ГСБМ не выкарыстоўваюцца, і таму па-за яго ўвагай застаецца вялікая колькасць старажытных тэкстаў. З запазычанняў, якія сустракаюцца ў пісьмовых помніках старабеларускай мовы, у ГСБМ не ўключаецца анамастычная лексіка, а таксама іншамоўныя ўкрапанні, якія яшчэ не былі асвоены старабеларускай мовай і не маюць беларускіх марфалагічных адзінак.

Праведзенае намі даследаванне можа пакласці пачатак картатэкі мяркуемага слоўніка лацінізмаў старабеларускай мовы. Ужо нават некалькі помнікаў рэлігійнай палемікі – «Берестейскі сабор і оборона яго» (1596 г.), «Антиризись или Апология противь Христофора Филалета» (1599 г.) і «Гармонія восточной церкви съ костеломъ Римскимъ» (1608 г.) – даюць досыць багаты фактычны матэрыял.

На сённяшні дзень картатэка лацінізмаў, створаная на базе гэтых тэкстаў, налічвае 125 лексем (без уліку фанетыка-арфаграфічных варыянтаў).

Што тычыцца лексічнага матэрыялу слоўніка, у яго ўваходзяць лексемы лацінскага паходжання, якія трапілі ў старабеларускую мову як непасрэдна з лацінскай мовы, так і апасродкавана (праз польскую або нямецкую), выяўленыя суцэльнай выбаркай. Канечне, выключна, калі слоўнік змяшчае ўсю зафіксаваную лексіку – як агульную, так і ўласную. Уключэнне ў слоўнік агульнай лексікі без якіх-небудзь абмежаванняў ужо даўно замацавана лексікаграфічнай практыкай і не выклікае ніякіх

пярэчанняў. Аднак да анамастычнага матэрыялу ў лексікаграфіі назіраюцца розныя адносіны ў залежнасці ад задач, якія ставяць перад сабой укладальнікі слоўнікаў, і магчымасцей рэалізацыі гэтых задач. Так, у «Гістарычны слоўнік беларускай мовы» анамастычны матэрыял не ўключаны галоўным чынам таму, што значную колькасць крыніц слоўніка складаюць перакладныя творы – хронікі, хранографы і канфесійныя тэксты, якія насычаны вялікай колькасцю чужаземных імён і геаграфічных назваў. А яны ў сваю чаргу не маюць істотнага значэння для гісторыі слоўнікавага складу беларускай мовы. Паколькі наша мэта – стварыць па магчымасці поўны слоўнік запазычаных з лацінскай мовы лексем, што адзначаны ў мове аналізуемых твораў І.Пацея, то не ўяўляецца магчымым пакінуць па-за ўвагай вытворныя ад тапонімаў і антрапонімаў прыметнікі тыпу *Рымьскі, Кгрэцькі, Папежскі*.

У слоўніку фіксуюцца і фанетыка-арфаграфічныя варыянты лексем. Слоўнікавы артыкул на пэўную лексему будзе адкрывацца асноўным варыянтам (першым па алфавіце), за ім будуць змяшчацца дадатковыя. Гэтыя варыянты, акрамя таго, будуць змешчаны на сваіх алфавітных месцах у якасці спасылачных.

Структура слоўнікавага артыкула

Слоўнікавы артыкул у дадзеным слоўніку складаецца з наступных асноўных частак:

1. Загалоўчае (рээстравае) слова (лексемы ў сваіх зыходных формах: назоўнікі, асабовыя займеннікі і колькасныя лічэбнікі – у форме назоўнага склону адзіночнага ліку; прыметнікі, прыметнікавыя займеннікі, парадкавыя лічэбнікі і дзеепрыметнікі – у форме назоўнага склону адзіночнага ліку мужчынскага роду; дзеясловы – у інфінітыве).

2. У дужках праз коску – выяўленыя фанетыка-арфаграфічныя варыянты лексем у алфавітным парадку.

3. Граматычная памета (указвае на часціну мовы і дае граматычную характарыстыку гэтаму слову).

4. Шлях пранікнення лексемы ў старабеларускую мову з абавязковым указаннем лацінскага адпаведніка або лацінскага слова, ад якога быў утвораны дадзены лацінізм. Асобна трэба сказаць, што высьвятленне мовы-пасрэдніцы, а таксама лацінскага арыгінала праводзілася па «Этымалагічным слоўніку беларускай мовы» [ЭСБМ 1978, 1985, 1988, 1990, 1991, 1993], «Этымалагічным слоўніку» М.Фасмера [Фасмер 1986], «Слоўніку іншамовных слоў» А.М. Булыкі [Булыка 1993], «Рэлігійным слоўніку старабеларускай мовы» [Будзько 2003], «Словарю іностранных слов» [СИС 1988], што і ўказваецца. Пры гэтым у наш рээстр уключаны як словы, што прыйшлі непасрэдна ці

апасродкавана з лацінскай мовы, так і тыя, што, у адпаведнасці з названымі слоўнікамі, трапілі ў самую лацінскую мову з грэчаскай. З другога боку, лексемы, адносна якіх у названых лексікаграфічных крыніцах пазначана грэчаскае паходжанне, у наш рэестр не ўвайшлі (напрыклад, словы *еретыкъ, херытония, епископъ, политика, патрiархъ, кройника, митрополитъ, апостоль* і інш.).

5. Тлумачэнне значэння слова; у выпадку, калі слова мае некалькі значэнняў, прыводзяцца ўсе выяўленыя значэнні.

6. Экземпліфікацыя (кожнае слова і кожнае значэнне мнагазначнага слова ілюструецца такімі цытатамі з помнікаў, у якіх найбольш ярка і тыпова перадаецца значэнне слова). Прыклады прыводзяцца і для фанетыка-арфаграфічных варыянтаў, пададзеных у алфавітным парадку.

7. Тлумачэнне значэння слова паводле ГСБМ.

8. Сціслае тлумачэнне значэння слова паводле ТСБМ; калі ж адпаведная лексема ў ТСБМ не адзначана, то гэты факт указваецца ў слоўніковым артыкуле спецыяльна. Такія выпадкі якраз і паказваюць багацце складу лацінізмаў старабеларускай мовы. Адпаведнікі прыводзяцца і ў тых выпадках, калі сучасны беларускі і старажытны лацінізмы адрозніваюцца фанетычна або словаўтваральным фармантам, аднак узыходзяць да аднаго лацінскага кораня (напрыклад, *миша – імиша, сакраменьтъ – сакрамант, фундовати – фундаваць* і інш.).

Гэтыя часткі будуць абавязковымі і агульнымі для ўсіх слоўнікавых артыкулаў. Адсылачная паметка *гл.* будзе выкарыстоўвацца ў выпадках, калі слова зафіксавана ў картатэцы ў некалькіх фанетыка-арфаграфічных варыянтах, адзін з якіх прымаецца за асноўны і суправаджаецца слоўніковым артыкулам, а ўсе астатнія змяшчаюцца побач з асноўнай загаловачнай формай, але, акрамя таго, прыводзяцца на сваіх алфавітных месцах з адсылкай на асноўную форму.

Многія старабеларускія лацінізмы да нашага часу згубіліся, многія аказаліся забытымі, некаторыя вярнуліся ў сучасную мову. Шырокаму колу людзей падчас нават невядома, што лексемы, якімі яны карыстаюцца кожны дзень – лацінізмы. Менавіта таму стварэнне слоўніка лацінізмаў старабеларускай мовы, невялікай часткай якога можна лічыць і складзены намі слоўнік лацінізмаў па творах І. Пацея, будзе актуальнай спробай фіксацыі і сістэматызацыі лексікі лацінскага паходжання ў старабеларускай мове, а таксама цікавай і карыснай з’явай як для навукоўцаў, даследчыкаў гісторыі мовы, так і для беларусаў, якія цікавяцца сваёй роднай мовай і тымі з’явамі, якія ў ёй адбываліся некалі і адбываюцца зараз.

